

שלמה זלמן הבלין

ר' ישראל לוי מברסלוי:

מאז נתחדש בעולם המחקר שנתקרא 'חכמת ישראל', ולאחר מכן הוחלף שמו ל'מדעי היהדות', מעטים עד מאוד היו אלו שעסקו בחקר התלמודים עצמם, הבלוי והירושלמי, לגופם ולצורכם. בדרך כלל עסקו החוקרים, הן בתורת שיטה והן בפרטי מחקרם, בעולם ומלואו, וככל שתחום המחקר היה קדום יותר כן גדל כבודו. מהם שעסקו בתולדות הספרות של התורה שבעל פה, מתוך בחינה היסטורית, במגמה של חקר תולדות עם ישראל, שנועד להציג בפני העמים את יפי כוחו וחוזקו של כוח היצירה היהודית לדורותיה. ככל הגויים בית ישראל, ואף לו הישגים גדולים ומפוארים בשדה התורה והחכמה וביצירה הרוחנית והספרותית לסוגיה ולענפיה. הם קיוו, מתוך תמימות רומאנטית, כי אם אך יוכיחו את תפארתו של עם ישראל ואת סגולתו האינטלקטואלית, יסלקו בכך את כל הנטיות האנטישמיות, יעקרו את שנאת ישראל שפשתה ותוצאותיה, ירכשו לעם ישראל שוויון זכויות בין האומות הנאורות ויגאלו בזה את העם המדוכא והמושפל.

כאלו היו אישים כלי צונץ, ה' גרץ, מ' שטיינשניידר, א' גייגר וכיוצא בהם.² הצד השווה של חוקרים-משכילים אלו היה שיחסם אל נושא מחקרם הצטיין בריחוק נפשי ובחוסר קשר ורגש. עיקר עבודתם היה לאסוף בשקדנות את שרידי הזיכרונות וללבן מהם לבנים לבניין תולדות ישראל. יפה הגדיר זאת ג' שלום: "הביקורת ההיסטורית, זאת הנשמה החיה של חכמת ישראל, יכלה למלא את שליחותה רק מתוך הלך-רוח חילוני, אנטי-תיאולוגי בעצם... מבחינה ידועה אין הבדל עקרוני בעמדתם של החוקרים לגבי בעיית הליסטים היהודים ובעמדתם לגבי בעיות 'אצילות' יותר כגון אלו של ההלכה או של הקבלה".³ ב' קורצווייל פירש יפה הגדרות אלו ועמד על משמעותן לעבודת ההיסטוריונים היהודיים, למטרתם ולתוצאות עבודתם.⁴

התקופה השנייה של המחקר בחכמת ישראל התאפיינה במחקר מתוך מגמה ספרותית. המחקר נעשה מתוך קרבה נפשית ורגשית למקורות ומתוך רצון להתעמקות

¹ שמו נכתב בלועזית: Israel Lewy, ויש להבחין בינו ובין האישים האחרים הידועים בשם זה, כגון: Israel Levi, שהיה רבה הראשי של צרפת, או Israel Levy, מזרחן צרפתי.

² על אופיים, מחשבותיהם ופועלם, ראה מאמרו של ג' שלום, 'מתוך הרהורים על חכמת ישראל', לוח הארץ, תשי"ה (= דברים בגו, ב, תל אביב תשי"ן, עמ' 385 ואילך); ב' קורצווייל, במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל אביב תשי"ל, עמ' 99-240 (= חלק שני: דובריה המדומים של היהדות).

³ ג' שלום (לעיל, הערה 2), עמ' 337-398.

⁴ ב' קורצווייל (לעיל, הערה 2), עמ' 169 ואילך.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בבחינה הספרותית והמבנית של ספרות התורה שבעל פה, ספרי התנאים והאמוראים וספרי ימי הביניים. עבודותיהם של חוקרים אלו היו לא רק במחקר הספרים הקיימים, אלא גם בתולדותיהם, בחקר התהוותם, בסידורם ועריכתם ובנוסחותיהם וגלגוליהן, ואף הכנות להוצאת מהדורות מדעיות-ביקורתיות של ספרי חז"ל. בצד עבודותיהם של ז' פרנקל, צ' פינלש וב"ז בכר, הופיעו גם מהדורות של מ' איש שלום, ח"ש הורביץ, ש"ז שטר ועוד. מאוחר יותר נעשו עבודות חשובות בתחום זה על ידי חוקרים כח' אלבק, א' וייס ועוד.

התקופה השלישית של מחקר חכמת ישראל מתייחדת בכיוונו הפילולוגי של המחקר, שהועלה לדרגת מקצוע נכבד בפני עצמו ולא נחשב רק כעזר לתחומים אחרים. במיוחד ניכרים הדברים בעבודותיו של ר"נ אפשטיין, שהעלה תחום זה לרמה גבוהה ונכבדה. המחקר לא הסתפק עוד בעיון חטוף בכתבי יד ובמציאת גרסות המקשטות את העיון או את התאוריה המבוקשת, בראיה לדעה מן הדעות או בדחיית דעה איוו שהיא, ולא בעיון בדקדוקי סופרים כדי למצוא איוו ידיעה מעניינת בגרסות שבכתבי היד, אלא התעמק בחקר גופם של כתבי היד למשפחותיהם, בגלגוליהם ויחסם ההדדי ושילוב חקר כתבי היד במאמץ לקביעת נוסח נכון.⁵ דרך זו קשה ומייגעת, ומעטים העוסקים בה.

* * *

ר' ישראל לוי היה מיוחד מבין מרבית החוקרים שבימיו. הוא היה נטוע בעיצומה של התקופה השנייה, אך גם הניח את היסודות לכיוון הפילולוגי ולעיון בכתבי יד. ר' ישראל לוי הצטיין בלמדנות עמוקה של בית המדרש יחד עם מתודה מחקרית קפדנית. כתיבתו תמציתית ומרוכזת מאוד, דבריו קב ונקי, ובהם הציב יסודות במחקר התלמודי שעליהם נבנו בניינים גדולים. שלא כרבים אחרים לא עסק בשאלות הזמן ולא קשר בין דרכו במחקר ובין הנטיות והמגמות החדשות שרווחו בימיו. באורח חייו נהג בדרך רבני אשכנז החסידים והתמימים והגה בתורה כל ימיו,⁶ עד שראו בו איש המעלה בחסידותו ובצדקתו ומדקדק במצוות קלות כבחמורות. עם שלימד בברלין במוסד של גייגר ואחר כך מילא שנים רבות את מקום רבו ר' זכריה פרנקל בבית המדרש לרבנים בברסלוי, לא זו מרבע אמות של הלכה, ושלא כרבים אחרים לא היו לו בעולמו אלא תורה ומחקר. אישיות זו מוכיחה את האפשרות לשלב תורה וחכמה יחד בלא לפגוע בשלמות התורה התמימה או ברמת המחקר המדויק והקפדני לאותיותיו.

ר' ישראל נולד בא' בטבת ת"ר (1839) באינוברוצלב בסביבת פוזן. משפחתו התייחסה על משפחת הרמ"א ור' יוסף כ"ץ בעל 'שארית יוסף'.⁷ בית המדרש בעיר הולדתו היה מקום תורה. ר' ישראל למד בסמינר בברסלוי בשנים 1864-1869. בשנת 1865 זכה בפרס על

⁵ השימוש כאן במונח "אמתי" וההבחנה בין האמת ההיסטורית והאמת של הטקסט צריכים דיון ארוך בפני עצמו.

⁶ סיפרו עליו שהיה יושב ועוסק בתורה רוב היום בטלית ותפילין.

⁷ פרטים אלו מצא א"א אורבך אצל קרובת משפחה, ראה מאמרו: 'זכריה פרנקל, ישראל לוי, שאול הורביץ, שלושת מורי התלמוד של הסמינר בברסלוי', בתוך: מ"ד הר"ו פרנקל (עורכים), מחקרים במדעי היהדות, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 853, הערה 4.

עבודתו: 'התפתחותה של השפה העברית מבחינה פורמלית ומבחינה ראלית'. בסביבות שנת 1872 הוזמן ללמד בהוכשולע בברלין. לפרט זה נודעה אז משמעות רבה וה' גרץ, אף הוא מאנשי הסמינר בברסלוי, הביע את התפעלותו מכך שהמוסד בברלין מתחנן בפני תלמיד של הסמינר בברסלוי שיקבל על עצמו פרופסורה בתלמוד והלה מסרב.⁸

אורבך במאמרו על ר' ישראל כתב: "עד אז לא פרסם לוי אפילו שורה בכתב, אבל כנראה ששמו הלך לפניו...".⁹ ניסוח זה צריך תיקון, שהלא בשנת תר"ל (1870) פרסם ר' ישראל סדרה של ארבעה עשר מאמרים של הערכה וביקורת על ספרו של ר' זכריה פרנקל, מבוא הירושלמי, ובהם גם כמה וכמה הערות וחיידושים.¹⁰

נאמן לרבותיו - ר"ז פרנקל בחקר ספרות חז"ל והחכם יעקב ברנייס בדרכי הפילולוגיה הקלאסית - שמר ר' ישראל לוי בקפדנות על גבולות המחקר עד שניתן לומר, כי הציב דוגמת מופת לחקר מדוקדק ונקי, דומה עד כמה שאפשר לחקר מדעי הטבע, מבלי לערב בו דעות והשקפות ואף לא סברות ממינים שונים. תמיד היה צמוד לדברים כמות שהם על דיוקם ועל דקדוקי אותיותיהם. בדברי השבח שנשא לכבוד ר"ז פרנקל, בנאום הפתיחה שלו עם מינויו בשנת 1883, נכללו דברים שיפים הם לאומרים על ר' ישראל לוי עצמו:¹¹

לפני עיני עומדת דמותו הנעלה של אותו איש, אשר יש לראותו כיוצרו של המוסד הזה, אשר בכח דתיותו הפנימית, בכח שאיפתו המדעית, בכח האהבה הלוהטת שבה אהב את אמונתו הקדושה ואת מסורת האבות ובכוח תחושתו הרגישה לדרישות הזמן, הוא נסה וגם הצליח אם לא למלא את התהום בין הישן לבין החדש, הרי לפחות לגשר על פניה... מתוך התנהגותו של האדם מתקבלת הפרוגרמה שלו, אבל לא מתוך הפרוגרמה התנהגותו. מתוך התפישה ודרך התאור בפרטים ניתן לדון על טיב המתודה של החוקר, אבל לא מתוך המתודה על תפישתו ודרך תאורו.

⁸ שם, הערה 6, ממכתבו של גרץ לקירכהיים מיום 22 בינואר 1872.

⁹ שם, עמ' 854.

¹⁰ המגיד, גיליון 14, ה' בניסן תר"ל, עמ' 110 (כותרת: מבוא הירושלמי מאת זכריה פראנקל, ברסלויא תר"ל, שלעטער, ה. זקוטש, וללא שם כותב); שם, גיליון 15, י"ב בניסן תר"ל, עמ' 117 (כותרת כניל, ומכאן ואילך מתחת לכותרת: מאת ד"ר לעווי בקראטאשין. מאמר זה דן במטמון שהוציא רז"פ ממלה אחת [יחד] פירוש המונח 'אריסטון', אך רי"ל קצת מסתפק בפתרונו ושי"ממלה אחת קטנה חד אפשר שאין להוכיח כל כך לפי ההעתיקות הירושלמי ודפוסין שבידינו אשר טעויות מלאוי, עיי"ש); שם, גיליון 16, כ"ו בניסן תר"ל, עמ' 125-126; שם, גיליון 17, ג' באייר תר"ל, עמ' 133-134; שם, גיליון 18, י' באייר תר"ל, עמ' 141; שם, גיליון 19, י"ז באייר תר"ל, עמ' 149; שם, גיליון 23, ט"ז בסיוון תר"ל, עמ' 181; שם, גיליון 24, כ"ג בסיוון תר"ל, עמ' 189-190; שם, גיליון 27, י"ד בתמוז תר"ל, עמ' 213; שם, גיליון 28, כ"א בתמוז תר"ל, עמ' 221; שם, גיליון 29, כ"ח בתמוז תר"ל, עמ' 229; שם, גיליון 30, ו' באב תר"ל, עמ' 237-238; שם, גיליון 31, י"ג באב תר"ל, עמ' 245 (כאן העיר על רז"פ שכלל את יעקב איש כפר נבוריא בתוך מספר האמוראים, וכתב רי"ל: "אבל אל יכתב בספר הצדיקים כי מין היה כדאיתא בקהלת רבה..."); שם, גיליון 32, כ' באב תר"ל, עמ' 253, ומסיים: "ודפוס ספר מבוא הירושלמי מתוקן מאד בדיו שחור על נייר יפה, ונא יעיר את לב קוראיו להגות בתורת ד' בלב שלם ובנפש חפצה להגדיל התורה ולהאדירה ולקיימה ולשמרה".

¹¹ מובא אצל אורבך (לעיל, הערה 7), עמ' 854.

על אף המעט שפרסם ר' ישראל לוי, הוא קבע יסודות בהרבה מתחומי המחקר של ספרות התורה שבעל פה, יסודות שנעשו לאבני פינה במחקר התלמודי. כל קטע וכל הערה שלו מלאי חידושים מקוריים, המיוסדים על מחקר מקיף, חודר ומעמיק. חיבורו הראשון 'על הקטעים של משנת אבא שאול' פורסם בשנת תרל"ו (1876),¹² ומעיד על כוחו הגדול במחקר. השם הצנוע אינו מביע את העובדה שחלקו הראשון של ספר קטן זה הוא בעצם יסודות למבוא למשנת 'רבי' - רבי יהודה הנשיא - וגילוי מקורותיה. החיבור מצטיין בבקיאות מדהימה במקורות, שאינה כנהוג פרי איסוף של מקורות אקראיים, אלא של ידיעה וזכירה שיטתיות ומסודרות, ומתאפיין עם זה בחריפות ובלמדנות בניתוח פילולוגי חודר. באופן כללי אפשר לומר שר' ישראל לוי המשיך בדרכו של רב שרירא גאון באיגרתו הידועה, והרחיב וביסס את קביעותיו. לולא דמסתפינא הייתי אומר שהתיאור של משנת ר' מאיר על ידי רב שרירא גאון - "ובכל מילה גדולות ונפלאות, ולא כל מאן דכתיב ידע לחבורי מילי הכון כדכתיב ומיי משענה לשון"¹³ - הולם גם את איגרת רב שרירא גאון, שבכל מילה שבה גדולות ונפלאות, ובזעיר אנפין הגדרה זו הולמת גם לדרך עבודתו של ר' ישראל לוי. פתיחת מאמרו מקפלת בתוכה בקיצור את תפיסתו בהתהוות המשנה, שביסודה היא של רש"ג: "מכל קובצי המשניות השונים שנסתדרו בסוף תקופת התנאים (בתחלת המאה השלישית לתאריך האירופי) נשאר בשלמותו רק אחד, והוא ששת סדרי המשניות של ר' יהודה הנשיא". רבי ישראל לוי הולך ומתאר כיצד נתקבלה משנה זו בבית מדרשו של רבי יהודה הנשיא ובשאר בתי המדרש עד שהייתה לקו המידה ולפסל בשביל החיים הדתיים ונתעלתה במידה ידועה למעלת קאנון. בהמשך הוא אומר: "ואולם יש לנו אפשרות בכל זאת להציץ גם במקורות המשנה ולסגל השקפה כללית על אודותם, אחרי שהמשנה בעצמה מורה עליהם והברייתות שישנן לפנינו וכמו כן מימרות האמוראים הורו לנו בזה".¹⁴ כדוגמה הוא מציג מקומות שניתן להוכיח כי באו ממשנת ר' מאיר כקביעת ר' זעירא קומי ר' יוסי (ירושלמי יבמות פ"ד הי"א [ו, ע"ב]): "לא דרבי שמעון בן לקיש פליג אלא דו (דהוא) חמי רוב סתם משניות דרבי מאיר", ומזה הוא מסיק: "כי הכלל סתם מתניתין ר' מאיר אינו מבוסס על המסורת, אלא מן הסברא הישרה, על יסוד השואה בין המשניות הסתמיות ובין המקורות האחרים, ששם נמסרו הדברים, שבאו במשנה סתם, בשם ר' מאיר", ומדויק הוא מה שנאמר בירושלמי "רוב", שכן לא כל סתם משנה מתאימה לדעת ר' מאיר.

על אף ההשוואות המבריקות המוכיחות כי דעות 'סתם מתניתין' נמצאות במקורות מקבילים כדעת ר' מאיר, מכל מקום נראה שעדיין לא הוכח בוודאות כי הקביעה ש"רוב סתם משניות דר' מאיר" שבדברי ר' זעירא בירושלמי, פירושה "כי רוב סתם משניות מתאימים עם מה שאמר ר' מ"מ".¹⁵ על כל פנים אין זו דעת רש"ג, שלדבריו רוב סתם משנת

¹² Über die Einige Fragmente aus der Mischna des Abba Saul. תורגם לעברית על ידי אי"ז רבינוביץ, ונדפס בשם: 'קטעים ממשנת אבא שאול', מסלות לתורת התנאים, תל אביב תרפ"ח, עמ' 92-133 (מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ח).

¹³ ב"מ לוין (מהדיר), אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"ח, עמ' 29.

¹⁴ לעיל, הערה 12, עמ' 102.

¹⁵ שם, עמ' 103, הערה 1.

רבי הוא מיסודה של משנת ר' מאיר,¹⁶ וממילא מסד זה כולל משניות קדומות יותר שסודרו במשנת ר' מאיר. כוונת מאמרו של ר' יוחנן: "סתם מתניתין ר' מאיר וכו' וכולהו אליבא דר' עקיבא" (סנהדרין פו ע"א) היא: "וסתם מתניתין ודאי ר' מאיר היא, ולא ר' מאיר אמרו מליבו, אלא ההיא אורחא דגמרה רבי מר' מאיר דהוה מתני ר' מאיר לתלמידיה, אותה אחז רבי וקבעה לאתנויי לכולי עלמא. ור' מאיר אחז אותה הדרך מר' עקיבה רבו, ור' עקיבה מרבתינו הראשונים..."¹⁷ כמדומה שבאמת כך גם דעת ר' ישראל לוי, אלא שיש להדגיש כי רוב סתם המשניות אינם מתאימים עם "מה שאמר ר' מאיר" אלא עם מה שנמצא במשנת ר' מאיר, וכפי שמסכם ר' ישראל לוי:

על ידי בדיקה מעולה בחלקים שמהם נוסדה המשנה נוכל גם להציץ אל תוך בית היוצר הרוחני של המשנה ולבאר לנו מה היו אותם קובצי ההלכות שהיו לפניו בתור דוגמא וחמר. ואולם אי אפשר לנו להסתפק בזה ועלינו להעמיק את השאלה עוד מדרגה, איך היו המשניות הקודמות שמהן נוצרו הקובצים ההם, וביחוד איך נתחברה ונסתדרה משנת ר' עקיבא, שהיתה עפ"י הרוב לקו המדה למחברי המשניות שבאו אחריו. אולם גם על מדרגה זו לא נשאר לעמוד, ועוד נצטרך להעמיק עוד חקר ולשאול באיזה צורה מצא ר"ע את החמר ההלכי מבית הלל ושאותו הצליח לעבד כל כך יפה בהבדילו בין המקצועות השונים, להפריד בין אלה שאינם מתאימים זה לזה, ולהיפך לחבר את כל אלה שיש להם קשר הדדי וכל דיבור מובע בעקיבות מיוחדת, ובזה הביא סדר ואחדות בתורת ההלכה. השאלה הזאת אינה ניתנת לפתר אותה בנקל ואין למצוא לה פתרון גמור ומוחלט. אבל כל נסיון קל, שיוכל לקרב אותנו לפתרונה ואפילו רק פסיעה קטנה, כדאי הוא לתשומת לב. ולפיכך הנני להביא כאן ראיות מאיזה רשימות שנמצאות תחת ידינו, כי לפני מחבר המשנה שלנו היה קובץ משניות של אבא שאול, שאותו השוה עם קובצים אחרים ושממנו מסר באיזה מקומות נוסחאות שונות. המשנה של אבא שאול היתה באופנים האלה דומה מלה במלה עם שאר הקובצים מלבד במקומות אחדים שבאו בהם שנויים, ומה שדומה בכל הקובצים הללו לא יצא ממשנתו של אבא שאול ולא ממשנתם של בני דורו, אלא ממקור משותף לכלם שהיה עוד יותר עתיק מהם. מההלכות שהן נמצאות שוות בלשונן אנו יכולים לדעת במקצת את צורת המשניות שקדמו למשנת אבא שאול, ובשביל זה אנו רוצים לדבר כאן בפרטיות על אדות הזמן והאישיות.¹⁸

בתחום מדרשי ההלכה קבע ר' ישראל לוי את חידושיו במאמרו התמציתי: 'דבר על המכילתא דרשב"י' שהופיע בשנת תרמ"ט,¹⁹ ובו הוכיח את קיומה של המכילתא דרשב"י

¹⁶ ייתכן ששאלת הסדר של מסכתות המשנה וסדרן הפנימי של המשניות אינה בהכרח כרוכה ביסוד המשנה שבא ממשנת ר' מאיר, והוא עניין לעצמו. ראה ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים-תל אביב תשכ"ז, עמ' 77. אלבק מפרש ש'רוב' לאו דווקא, אלא שמשניות רבות באות ממשנת ר' מאיר. שם עמ' 100 הוא ציין למקומות רבים שבהם סתם משנה חלוק על דעת ר' מאיר.

¹⁷ לעיל, הערה 13, עמ' 26 (ועיין גם עמ' 55).

¹⁸ לעיל, הערה 12, עמ' 114.

¹⁹ Ein Wort über die 'Mechilta' des R. Simon, 1889.

ששרידיה נמצאים במדרש הגדול לספר שמות. ר' ישראל לוי ערך השוואה מקיפה של הברייתות של מכילתא זו עם מקבילותיהן בבבלי ובירושלמי ובכך סלל את הדרך בפני רד"צ הופמן לשחזור את המכילתא הזאת, ולאחר מכן להשלמתה על פי כתבי יד חדשים בידי ריי"נ אפשטיין ורע"צ מלמד. דעתו על מקורות המדרש ויחסו למדרשי ההלכה האחרים היוו נקודת אחיזה ומוצא למחקריהם של רד"צ הופמן, ר"ל גינצבורג, רש"ח הורביץ, ר"ח אלבק וריי"נ אפשטיין.

* * *

פירושו של ר' ישראל לוי לששת הפרקים של התלמוד הירושלמי בבא קמא והמבוא לפירושו, שתרגומו מופיע כאן לפנינו, מהווים מחקר יסודי ובסיסי בשאלות מחקר שני התלמודים. כדרכו הניח החוקר בקיצור לשונו המדויקת להפליא את היסודות החשובים בשאלות המחקר בתחום זה. ר"ל גינצבורג, מחברו של פירוש לפרקים הראשונים של מסכת ברכות בירושלמי, העריך את חיבורו זה של ר' ישראל לוי: "הוא מרגלית דלית לה טימי, שתורה וחכמה בו צמודים, תורת בעלי התלמוד מבית המדרש הישן וחכמת בעלי ה'מדע' של הבקורת החדשה. דרכו בפירוש זה, העמק במחקר ההלכה בצרוף בקורת מדעית, היא הדרך הישרה המוליכה מפרש התלמוד, הבבלי או הירושלמי, להבנתו האמתית, ומי יתן ומפרשי שני התלמודים ילכו בדרך זו להגדיל תורה ולהאדירה".²⁰

א"א אורבך העמיד על החשיבות ועל הייחודיות של מחקר נפלא זה, וכך כתב:

...ואמנם לא זכינו מאז לפירושים רבים דומים לאחד ממקורות הספרות התלמודית, אשר יחד עם ברור הנוסח המדויק, פירוש כל דבר ודבר כקל כקשה, עמידה על הסגנון והמבנה של הטכסט המתפרש יגיעו לידי ברור ההלכה והתפתחותה תוך הארה מדוקדקת של הטכסטים המקבילים, מבלי שהפירוש יהפך לאוסף של חדושים ומבלי להוציאו מגדרו של פירוש על ידי אריכות יתרה. ברכה מיוחדת קובע המבוא הכתוב גרמנית בן 23 עמודים לפירוש של הפרק הראשון. 14 עמודים מהם מקדיש לוי לגלוי סמני העריכות שקדמו לעריכה האחרונה של התלמוד הבבלי שלפנינו. מותר לומר ללא כל הגזמה, שיש בעמודים אלה יותר דברים של ממש לבעיית התהוות התלמוד הבבלי מאשר בכרכים עבים שנכתבו על נושא זה אחר כך. הדברים החשובים באמת שנאמרו בנושא זה על ידי חוקרים אחרים הם בחינת המשך לדרכו של לוי ועל כל פנים השפיעו על ידו. בחלק האחרון של מבואו חותר לוי לגלות סימני עריכות שונות בירושלמי, והוא קובע באופן ברור, שההבדלים בין הירושלמי לניזיקין - כלומר לשלוש הבבות - לבין שאר חלקי הירושלמי, הן מבחינה לשונית והן מבחינת התוכן, מסתברים מתוך ההנחה שמסכת ניזיקין שייכת לעריכה אחרת. ועל הנחה זו בנה ליברמן את שיטתו שהירושלמי מסכת ניזיקין הוא תלמודה של קיסרין.²¹

²⁰ פירושים וחיידושים בירושלמי, א, ניו יורק תש"א, עמ' קלב.

²¹ לעיל, הערה 7, עמ' 857.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

דבריו של ר' ישראל לוי במבוא זה שימשו מסד למחקריהם של רא"ש רוזנטל, י' זוסמן וד' רוזנטל, שצינו את חידושינו של ר' ישראל לוי ואת מבטו החודר והמעמיק שנגע ואף פתר כמה משאלות היסוד של מחקר התלמוד, התהוותו, עריכתו ומסירתו. מיד בפתיחת המבוא הצביע ר' ישראל לוי על הקו שיש לנקוט בהבנת התהוות התלמוד מתוך השוואה לדרכי עריכת קבצי ההלכה והמדרש של התנאים:

כן יצאו מבתי המדרש של האמוראים, בהם הייתה המשנה המקובלת של רבי יהודה הנשיא מרכז הלימוד,²² פירושים וחקירות שונים והשלמות להם, כלומר תלמודים שונים. התלמודים של האמוראים הקדומים הועשרו ועובדו במידה רבה על ידי המאוחרים יותר, עד שבאו בעיקרם לידי גמר עם סיום פעילות האמוראים. התלמודים הקדומים, שהיו הבסיס של המאוחרים יותר, הלכו אפוא בהכרח לאיבוד,²³ בעיקר משום שלא נקבעו בכתב. אך גם מן התלמודים המאוחרים יותר שרדו רק שניים, ה'ארצישראלי' [הירושלמי] וה'בבלי'. גם הללו, כפי הנראה, אינם שלמים, היות שחסרים לנו תלמודים למסכתות שככל הנראה אכן נלמדו ופורשו בבתי המדרש.

במשפטים מעטים אלו נגע החוקר בכמה משאלות היסוד של מחקר התלמוד. בראשונה התיאור הכללי של התהוות התלמודים הוא בעקבות שיטת רב שרירא גאון על ההתהוות השכתבית הממושכת של התלמוד: "ולפום האכי איתוספתא הוראה דארא דבתר דארא עד ראבינא דאיפסקא",²⁴ היינו שנערך התלמוד דור אחר דור, כשכל דור מוסיף את דבריו לתוך תלמוד ערוך, בניגוד למשתמע מדברי רש"י על עריכת סטאטית, מאוחרת.²⁵ בדבריו נוגע ר' ישראל לוי במרומז בשאלת זמנה של העלאת ספרי המשנה והתלמוד על הכתב ובשאלה הגדולה על היקפו של התלמוד הבבלי ביחס למסכתות המשנה, בה קשורה גם שאלת סדרי הלימוד בישיבות האמוראים: כלום למדו בהם באופן

²² והיא היא החתימה הספרותית של המשנה, והוא הכוח והסמכות של המשנה, כמות שיוצא מדברי רב שרירא גאון והרמב"ם, וכפי שנתברר בהרחבה במאמרי 'על "החתימה הספרותית" כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה', מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח-ט בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-192. במאמר זה נידונו בהרחבה (כולל ביבליוגרפיה) כמה וכמה עניינים שצוינו להלן [להלן] = 'על החתימה הספרותית'.

²³ יקשה מאוד לשחזר אותם מתוך התלמודים שבידינו, כפי שהסיק הרא"ש רוזנטל, לעריכתה של מסכת פסח ראשון, ירושלים תשי"ט, עמ' 6 ואילך, כי מאחר שהתלמודים שבידינו הם תוצאה של הרחבה ומיזוג הן בין השכתוב הכרונולוגיות - שבהן יש תקוות מה של אפשרות שחזור - והן בין תלמודן של שתי הישיבות ויותר - מקור שכמעט בלתי אפשרי לשחזור ממנו וכו'. כל זה בנוסף למעגל הקסמים של הצורך בקביעת הנוסח בטרם התבססות עליו כמקור לעניין, לתוכן וללשון, ומצד שני הצורך בקביעת העניין, התוכן והלשון בטרם קביעת הנוסח, וחזור חלילה.

²⁴ אגרת רב שרירא גאון (לעיל, הערה 13), עמ' 69. ראה שם, עמ' 66: "באילין מילי איתוסיף תלמודא דארא בתר דארא דכל דארא קבעין ביה מילי מן ספיקי דמיחדשין ומעשים וביעיין".

²⁵ בבא מציעא פו ע"א, ד"ה סוף הוראה: "עד ימיהם [= של סוף האמוראים] לא היתה גמרא על הסדר... ורב אשי ורבינא סידרו שמועות אמוראין שלפניהם וקבעו על סדר המסכתות...". וראה גם רש"י סוכה כח ע"א, גיטין סא ע"ב, קידושין נג ע"א, בבא בתרא ט ע"ב, וראה י' זוסמן, סוגיות בבליה לסדרים זרעים וטהרות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 30.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מסודר את כל מסכתות המשנה, והאם נוצר בהם תלמוד לכל המסכתות ואבד, או שיש מסכתות שלא נוצר או נערך עליהן תלמוד, והסוגיות שעוסקות במשניות של סדרי זרעים וטהרות נלמדו ונערכו אגב הקשר שלהם עם סוגיות בשאר ארבעת הסדרים וכפי שהן לפנינו. לשאלות אלו הקדיש י' זוסמן מחקר גדול ומקיף.²⁶ מסקנתו היא שבארץ ישראל למדו בישיבות האמוראים, בכל הדורות, את כל שישה הסדרים, ובבבל לאחר הדור הראשון, אחר ימי רב ושמואל "הסדרים זרעים וטהרות לא נכללו במחזור המסכתות 'דקא מיגרסין' בישיבות האמוראים בבבל" ו"אין בידנו שום ראיה ליתלמוד' זרעים וטהרות לא מן התלמוד ולא משום מקור אחר". לא רק בסוגיות כך, אלא אפילו לגבי מאמרים של אמוראי בבל: "בכל הבבלי כולו לא נמצא לפי דעתי אף מאמר בבלי שמקורו לסי' זרעים וטהרות ושלא בהקשר לדי' סדרים נאמר".²⁷

במיוחד חשובים דבריו של ר' ישראל לוי בתחום של מחקר התלמוד הבבלי, שכדברי י' זוסמן הוא כמת מצווה שאין לו דורש,²⁸ כפי שמעידים הביבליוגרפיה הדלה של המחקרים שהוקדשו במיוחד לבבלי ועיסוקם של גדולי החוקרים במחקר הבבלי כבדרך אגב. עם זאת ציין שבעיות היסוד של התלמוד הבבלי לא רק שלא נפתרו, אלא שברובן אף לא הוגדרו עדיין כראוי, חלקן רק הועמד כמטרה למחקר בדברים הקצרים שנכתבו על ידי ר"ז פרנקל (מבוא הירושלמי עמ' מז ועוד) ובמיוחד על ידי תלמידו הגדול ר' ישראל לוי (בהקדמתו לפירוש ב"ק).

ד' רוזנטל מסכם את מסקנות מחקרו של אביו הרא"ש רוזנטל בעריכת מסכת פסחים, בחשיפת שתי עריכות קדומות למסכת זו שבאו משתי ישיבות שונות - של רב נחמן בר יצחק מפומבדיתא ושל רב פפא מנרש, שניהם תלמידי רבא.²⁹ אף עלה בידו למצוא סימנים לאופיין השונה של העריכות הללו, כל אחת לפי דרכו של ראש הישיבה שבה נערכה המסכת. לבסוף מסיים ד' רוזנטל כך: "הכרה זו של תלמוד קדום המורכב משמועות, לעומת תלמודם של אמוראי בבל מן המאה הרביעית ואילך האורג סוגיות, מזכירה במשהו גם את שיטתו של ר' יצחק אייזיק הלוי שביקש לראות שני שלבים בעריכת התלמוד: סדור התלמוד - בימי אבבי ורבא, לעומת חתימת התלמוד שבימי רב אשי.³⁰ וכבר הצביע פחות או יותר על תופעה זו - בעיקר לגבי אופיו המאוחר של התלמוד - ר' ישראל לוי בפירושו

26 שם. במחקר זה דן זוסמן באלף וארבע מאות סוגיות לסדרים זרעים וטהרות שבידנו, ועיקרי דבריו סוכמו במאמרו של ד' רוזנטל, 'עריכות קדומות המשוקעות בתלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד, א, ירושלים תשי"ן, עמ' 181-182. במאמרו מבקש רוזנטל לערער על תפיסת רב שרירא גאון בהתהוות התלמוד ודרכי לימודו בישיבות האמוראים, ומביא ראיות לדרך שמשמעת מלשונו של רש"י כנ"ל. אף על פי שיש מקומות שנראה מהם שאכן יש לקיים את הדעה שהתלמוד סודר באופן אקראי ולא לפי סדר לימוד של מסכתות על הסדר, ורק לאחר מכן נקבעו הסוגיות במקומות השייכים להן, ספק אם יש בזה כדי לערער את התמונה הכללית בכל התלמוד על פי דעתו של רש"י.

27 ראה: י' זוסמן (לעיל, הערה 25), עמ' 8, 18, 277 ואילך.

28 שם, עמ' 29 והערה 87.

29 לעיל, הערה 26, עמ' 157-158.

30 ראה שם במקורות המצוינים בהערה 7.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לירושלמי בבא קמא. ואחריו חזר על הדברים גם תלמידו, רח"ש הורוביץ במאמרו על עריכת התלמודי.³¹

עוד העיר רוזנטל על התופעה שהעמיד עליה ר' ישראל לוי (ראה במבוא, להלן עמ' 110, הערה 27), שבה הקדימו עורכי התלמוד בראש העניין שאלה, והשיבו בהבאת סוגיה ארוכה ממקום אחר שרק סופה עונה לשאלה שהקדימו. ר' ישראל לוי ציין לזבחים מו ע"א, לכתובות טו ע"א ולסנהדרין עט ע"א.³²

כפי שאפשר לראות, כמה וכמה גופי תורה תלויים בלשונו הקצרה והמדויקת של ר' ישראל לוי, וקצר כאן המצע מלהעיר על אודותם. נוכל רק לציין כי בשנים שלאחר הופעת חיבור זה נשאו ונתנו בו חוקרי התלמוד, בנו הרבה על גבי יסודותיו והרבה דברים נתבררו ונתלבנו מאז. מכל מקום נציין כמה ציונים לעניינים שנוכרים כאן ושבהם נכתבו ונתחדשו דברים מאז.

* * *

להערה 1 ולהערה 6: לעניין משמעות המונח: 'מתנו', 'מתני', 'אתני', 'תנויי' 'מתנינו' שמציין מימרות ושקלא וטריא של אמוראים, לומר שזהו מונח ממונחי העריכה בתלמוד, ראה גם בחיבורו של י' זוסמן,³³ עמ' 51 הערה 21, עמ' 54 הערה 43, עמ' 61 הערה 75, עמ' 63 הערה 83, עמ' 68 הערה 110.

שם, לעניין 'מגרס' ו'עיוני' ו'גמרי' ו'סברי', ראה גם ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 7-3, 599-601. אגב, שם דחה, ונראה שלא בצדק, את פירושו של י' קפלן,³⁴ ש'גמרא' כשאינה מן הצנזור, היא במובן של לסיים, להסיק (מן 'גמר דין' או במובן של החלטה וגמירת דעת). קשה לראות הבדל ממשי בין פירושו זה של קפלן ובין פירושו של אלבק שהוא מלשון קבלה ומסורת, שהלא אפשר שהחלטה וגמר של דור אחד הם המסורת והקבלה לדורות הבאים. וראה 'על החתימה הספרותית', עמ' 159-160.

שם, לעניין 'קבעי' המציינת קבלת פסקה לתוך התלמוד, על פי עירובין לב ע"ב, אולי לא ברור מן ההערה, אבל זו דעתו וראייתו של רב שרירא גאון באיגרת, נוסח צרפתי,³⁵ ראה עכשיו גם אלבק שם, עמ' 576 והערה 2 (שם ציין לר' ישראל לוי כלפנינו, שמסיק מכאן שכבר לפני האמוראים הייתה גמרא - תלמוד למשנה - קבועה ומסודרת). אגב אורחא, מה שנתגלגל הדבר שם לעניין סוגיות סתמיות ועריכה סתמית וכיו"ב, הם דברים

³¹ שם, עמ' 158 ועיין שם, הערה 7.

³² שם, עמ' 160. הכלל והדוגמות האלו הובאו ע"י ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 469 והערה 25.

³³ לעיל, הערה 25.

³⁴ י' קפלן, עריכת התלמוד הבבלי (באנגלית: *The Redaction of the Babylonian Talmud*), עמ' 196 ואילך.

³⁵ לעיל, הערה 13, עמ' 63.

שעדיין לא הוכחו ולא נתבררו. ראה י' זוסמן,³⁶ עמ' 30 הערה 94, וראה 'על החתימה הספרותית', עמ' 157 הערה 47.

שם, הטענה שזוכרת כי תקופת הסבוראים נמשכה עד שנת ד' תמ"ט לבריאת העולם היא דעתו של ר' אברהם ן' דאוד בספר הקבלה, וראה י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, פתח תקוה תשל"ג. דבריו שם אינם משכנעים, ועדיין נשארת במקומה הקביעה המקובלת על פי דעתו של רב שרירא שסוף תקופת הסבוראים ותחילת תקופת הגאונים היו בשנת ד' שמ"ט, וראה י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', מחקרי תלמוד, א, ירושלים תשי"ן, עמ' 280, והערה 177.

להערה 16: 'סיפרא דאדם הראשון', ראה גם תשובת רב שרירא גאון, אגרת רש"י, מהדורת לוי, נספח י"ב, עמ' IX.

שם, לעניין 'רבינא ורב אשי סוף הוראה', ראה מאמריהם של ר"ש אלבק, 'סוף ההוראה ואחרוני האמוראים', סיני, ספר היובל, ירושלים תשי"ח, עמ' נז-עג ור"ח אלבק, 'סוף ההוראה וסיום התלמוד', שם עמ' עג-עט, וראה סיכום העניין כולו במאמרי 'על החתימה הספרותית', עמ' 161 הערה 57.

שם, לעניין 'מהדורה קמא ומהדורה בתרא', האריכו לדון בעניין זה, וראה י"א הלוי, דורות הראשונים, ג, עמ' 116, הערה ח, וחלק ב, עמ' 309, ובמאמרי 'על החתימה הספרותית', עמ' 162, הערה 58. ראה עכשיו י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 418, שעוסק בסיפור המוזר, חסר השחר, שהגר"א בהיותו בתקופת גלותו במינכן, ראה את כתב יד מינכן ואמר עליו שהוא מהדורה קמא של רב אשי.³⁷

להערה 29: עניין 'גרי"ש', ראה ריי"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 324-330, וראה רא"ש רוזנטל, 'לשונות סופרים', בתוך: ב' קורצווייל (עורך), יובל שי, מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון, רמת גן תשי"ח, עמ' 293-324.

³⁶ לעיל, הערה 25.

³⁷ לפלא בעיניי שהוא קורא לסיפור זה "מסורת", ולא עוד אלא שמבטל את היסוסו שמה נוצר סיפור זה כדי לתת משנה תוקף לשיטת החזון איש, משום שהוא סבור "שהמסורת על הגר"א מובאת ע"י כמה חכמים, וחלקם אף אינם תלויים אלו באלו[!]"... לכל זה אין יסוד. אין כאן מסורת ולא מקורות שונים ולא בלתי תלויים, אלא סיפור בלתי מוסמך של ר' בצלאל לנדוי בשם ר' מתתיהו דייזיס, והכול העתיקו ממנו. אין זו מסורת, שכן אין היא ידועה לשום חכם ולא הובאה עד ימינו בשום מקור. סיפור זה לא ייתכן, מפני שפירוש 'מהדורה' אינו ספר אחר ושונה או בעריכה שונה, אלא מחזור לימודים, וכמו בירושלמי 'מחזורא' (ראה הערה 43 במאמרו של לוי), כפי שנתפרש כאן וכפי שבירר בעל דורות הראשונים, ומפני שגם בכתבי יד מינכן נאמר לשון זה עצמו (קמא ובתרא!), ומפני שבזמן היות הגר"א בגלותו בברלין (תק"ד), לא היה כתב יד זה בספרייה במינכן, כי החיד"א ראהו בשנת תקי"ד אצל אדם פרטי בפפערשא (מעגל טוב השלם, ברלין-ירושלים תרפ"א-תרצ"ד, עמ' 13). רק בשנת תקס"ו (שמונה שנים לאחר פטירת הגר"א) עבר כתב היד למינכן. ככל הנראה אין כל זכר שהגר"א השתמש בכתבי יד, וכבר הערתי על עניין זה כקרויז, בעל החתימה הספרותית, עמ' 162 הערה 58, ושם ביבליוגרפיה לעניין.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לעמוד 117 (העריכה המיוחדת של מסכת נזיקין) ולהערה 53 על כתבי יד וקטעי גניזה של הירושלמי: נתגלו דברים רבים מאז, ובעיקר ראה ירושלמי נזיקין כ"י אסקוריאל, מהדורת הרא"ש רוזנטל (והר"ש ליברמן), ירושלים תשמ"ד.
להערה 57: מספר המסכתות במשנה, ראה רי"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 980-1006.

לצערנו הרב אין סדר בשיטה הנקוטה בתחום מחקרי היהדות, עד שאפשר יהיה לומר ישן מפני חדש תוציאו, לפי שלא תמיד מזכירים מי שעסק כבר בעניין ומה כבר נאמר, נתחדש ונתברר בעניין. משום כך אין זה מיותר לעסוק ביסודות מחקר התלמוד, ואדרבה חשיבות גדולה יש בדבר, שברובם הגדול קיימים היסודות ועומדים, אם כי חשוב בכל נושא לחפש ולעין בפרסומים החדשים והמתחדשים לפי הפְּשְׁטוֹת המתחדשות בכל זמן.